

دانشگاه شهید چمران اهواز
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان

نقش جزایر کیش و خارک در تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس

از قرن اول هجری تا تشکیل سلسله‌ی صفویه

نگارش

امیر رضوان تبار

استاد راهنما

دکتر بهادر قیم

استاد مشاور

دکتر علی بحرانی پور

زمستان ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده
۱	مقدمه
۳	شناسایی منابع و مآخذ
	فصل اول: نگاهی به خلیج فارس
۸	۱-۱. پیدایش خلیج فارس و زمین شناسی
۱۰	۱-۲. محدوده جغرافیایی خلیج فارس:
۱۱	۱-۳. همسایگان خلیج فارس:
۱	۱-۴. آب و هوای خلیج فارس
۱۲	۱-۵. رودها و بندرهای خلیج فارس
۱۳	۱-۶. جزایر مهم ایرانی خلیج فارس
۱۸	۱-۷. نام خلیج فارس در طول تاریخ:
۲۴	۱-۸. خلیج فارس در دوران باستان:
۲۴	۱-۸-۱. خلیج فارس و ایلامیها:

- ۱-۸-۲. خلیج فارس در دوره هخامنشیان:..... ۲۶
- ۱-۸-۳. خلیج فارس در دوره اسکندر و سلوکیان:..... ۲۷
- ۱-۸-۴. خلیج فارس در دوره اشکانیان:..... ۲۹
- ۱-۸-۵. خلیج فارس در دوره ساسانیان:..... ۳۱

فصل دوم: جغرافیای طبیعی و تاریخی جزیره کیش

- ۱-۲. حدود و وسعت:..... ۳۵
- ۲-۲. زمین شناسی:..... ۳۵
- آب و هوا:..... ۳۶
- ۴-۲. بادهای محلی:..... ۳۷
- ۲-۵. منابع آب:..... ۳۷
- ۶-۲. پوشش گیاهی ۳۸
- ۷-۲. نامهای جزیره کیش:..... ۳۹
- ۸-۲. جغرافیای تاریخی کیش..... ۴۶

فصل سوم: جزیره کیش در عصر حاکمیت ملوک بنی قیصر

- ۱-۳. افول سیراف و انتقال کانون تجاری آن به کیش..... ۵۰
- ۲-۳. استیلای ملوک بنی قیصر بر کیش..... ۵۴

- ۳-۳. روابط ملوک بنی قیصر با سلجوقیان کرمان..... ۶۰
- ۳-۴. روابط ملوک بنی قیصر با اتابکان فارس (سلغریان)..... ۶۵
- ۳-۵. روابط ملوک بنی قیصر با حکام عیونی بحرین..... ۶۹
- ۳-۶. روابط ملوک بنی قیصر با حکام عدن..... ۷۳
- ۳-۷. روابط ملوک سیاسی بنی قیصر با ملوک هرمز :..... ۸۰
- ۳-۸. پایان حاکمیت بنی قیصر بر کیش :..... ۸۳

فصل چهارم: عصر اعتلای کیش

- ۴-۱. تشکیل دولتخانه:..... ۹۰
- ۴-۲. کیش در دوره اتابکان سلغری:..... ۹۱
- ۴-۳. روابط اقتصادی کیش در عصر سلغریان:..... ۹۲
- ۴-۴. سقوط اتابکان سلغری:..... ۹۴
- ۴-۵. کیش در عصر خاندان طیبی:..... ۱۰۰
- ۴-۶. افول نهایی کیش:..... ۱۱۶

فصل پنجم : اقتصاد کیش

- ۵-۱. کشاورزی ۱۲۴
- ۵-۲. تجارت و بازرگانی..... ۱۲۶

۳-۵. مروارید ۱۳۳

فصل ششم: جزیره خارک و تحولات سیاسی و اقتصادی آن

۱-۶. حدود و وسعت ۱۳۹

۲-۶. زمین شناسی ۱۳۹

۳-۶. آب و هوا ۱۴۰

۴-۶. بادهای جزیره ۱۴۱

۵-۶. وجه تسمیه جزیره خارک ۱۴۳

۶-۶. جغرافیای تاریخی جزیره خارک ۱۴۴

۷-۶. تاریخ سیاسی جزیره خارک ۱۴۶

۸-۶. اقتصاد خارک (مروارید خارکی) ۱۵۸

۹-۶. آثار باستانی خارک ۱۵۹

نتیجه گیری ۱۶۳

منابع و مأخذ ۱۶۵

پیوست‌ها (تصاویر و نقشه‌ها) ۱۸۱

چکیده پایان نامه

نام خانوادگی: رضوان تبار	نام: امیر
عنوان پایان نامه: نقش جزایر کیش و خارک در تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس از قرن اول هجری تا تشکیل سلسله‌ی صفویه	
استاد راهنما: دکتر بهادر قیّم	استاد مشاور: دکتر علی بحرانی پور
درجه تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: تاریخ
محل تحصیل: دانشگاه شهید چمران اهواز	
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	
تاریخ فارغ التحصیلی: ۱۳۸۹/۱۱/۱۲	تعداد صفحات: ۱۸۸
واژگان کلیدی: خلیج فارس، جزیره کیش، بنی قیصر، جزیره خارک، موقعیت جغرافیایی، عملکرد سیاسی و اقتصادی.	
<p>حیات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در طول تاریخ متأثر از تحولات سیاسی ایران بویژه در جزایر و بنادر آن بوده است. جزایر کیش و خارک از جزایر مهم و دارای موقعیت سوق‌الجیشی هستند. بررسی پیشینه‌ی تاریخی این جزایر نشان می‌دهد که موقعیت جغرافیایی، شرایط طبیعی و ارتباطی آن‌ها در جذب جمعیت و مطرح شدن به عنوان بارانداز و لنگرگاه کشتی‌هایی که به خلیج فارس می‌آمدند بی‌تأثیر نبوده است. بعد از اینکه بندر سیراف از رونق افتاد؛ جزیره کیش توانست جایگاه قابل ملاحظه‌ای در طول سه قرن از اواسط قرن پنجم تا اوایل قرن هشتم (ه.ق) در میان دیگر قلمروهای ساحلی اقیانوس هند به دست آورد. نقش ملوک بنی قیصر را نمی‌توان در رونق تجاری جزیره کیش نادیده گرفت، این جزیره در زمان اتابکان فارس به عنوان مرکز بازرگانی خلیج فارس باقی ماند. در عصر حاکمیت خاندان طیبی اگر چه حاکمیت آن‌ها بر جزیره کیش طولانی نبود اما توانستند با ایجاد رابطه‌ی گسترده با اقیانوس هند بر رونق جزیره بیفزایند. جزیره خارک از لحاظ تاریخی، نظامی، تجاری، لنگرگاهی به عنوان مهمترین جزیره سوق‌الجیشی شمال خلیج فارس، معبر وقایع مهمی در قبل و بعد از اسلام بوده است. این جزیره در عهد باستان یکی از مراکز تجاری پالمیریان (تدمریان) بوده و در قرون اولیه اسلامی محل پناهگاه طرفدارانی از جنبشهای سیاسی همچون خوارج و قرامطه بوده است. جزیره خارک به دلیل وجود مروارید مرغوب در آن مورد توجه بازرگان و سوداگران بوده است. این پژوهش در شش فصل تدوین شده که فصل اول به خلیج فارس و اهمیت آن، فصل‌های دوم تا پنجم به جزیره‌ی کیش و فصل ششم به جزیره‌ی خارک می‌پردازد. هدف این رساله رسیدن به پاسخ این سؤال است که؛ آیا جزایر کیش و خارک در تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس از قرن اول هجری تا تشکیل صفویه نقش داشته اند؟</p>	

مقدمه:

جزایر خارک و کیش از جزایر مهم و استراتژیک خلیج فارس هستند. اهمیت این جزایر تنها به جایگاه و تأثیر آنها در قرون جدید محدود نمی شود. بررسی پیشینه ی تاریخی این جزایر نشان می دهد که موقعیت جغرافیایی و شرایط طبیعی این جزایر در جذب جمعیت و مطرح شدن آنها به عنوان محور تردد و ترانزیت تجارت دریایی بی تأثیر نبوده است. همچنین نقش فعال و سهم قابل توجه این جزایر در استحصال مروارید را نیز نباید از نظر دور داشت. در این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال هستیم که: «این جزایر مهم و حساس از نظر موقعیت و شرایط خاص تاریخی چه تأثیری بر تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در فرایند زمانی آغازین قرون اسلامی تا عصر صفویه داشته است».

روش این تحقیق توصیفی - تحلیلی و براساس یادداشت برداری و مقایسه ی داده ها و استنتاج علمی است. در اجرای تحقیق، سعی بر آن است تا با استفاده از منابع اصلی، نقش جزایر مذکور را از دیدگاه سیاسی و اقتصادی در منطقه خلیج فارس تا دوره مورد نظر، مورد بررسی قرار دهیم. در باره ی پژوهش ذکر شده، تحقیقاتی کلی و نوعاً مکرر انجام شده، اما در هیچ یک از آنها، نقش جزایر کیش و خارک را به طور اختصاصی در منطقه ی خلیج فارس، مورد بررسی قرار نداده اند؛ لذا در این تحقیق سعی بر آن است که با تکیه بر اسناد و منابع دست اول به بررسی نقش این جزایر مهم و تأثیرگذار در حوزه خلیج فارس پرداخته شود. این پژوهش در شش فصل انجام شده است که فصلهای دو تا پنج را به دلیل موقیت ویژه اقتصادی و سیاسی کیش در طی سه قرن بعد از افول سیراف و تبدیل شدن آن به یکی از بازارهای مهم منطقه به این جزیره ایرانی در خلیج فارس اختصاص داده شده است.

پس از مقدمه منابع و مآخذ مورد شناسایی قرار گرفته اند، و پس از آن فصل اول با عنوان نگاهی به خلیج فارس پیش بینی شده است تا اطلاعاتی کلی از روند اهمیت خلیج فارس و جزایر ایرانی آن، قبل از ورود اسلام در اختیار خواننده قرار دهد. در این فصل ابتدا به چگونگی پیدایش خلیج فارس و ویژگیهای جغرافیای آن پرداخته شد و پس از آن تاریخ مختصر تحولات سیاسی و اقتصادی این آبراهه باستانی در دوره عیلامی ها، هخامنشی ها، سلوکی ها، اشکانی ها و ساسانی ها و

دیدگاه محققان باستان و دوره اسلامی در مورد نام خلیج فارس به بحث گذاشته شد. در فصل دوم جغرافیای طبیعی و تاریخی جزیره کیش مورد بررسی قرار گرفت. در فصل سوم به شکل گیری ملوک بنی قیصر در کیش و روابط آنها با حکومت‌های محلی، سلجوقیان کرمان، اتابکان فارس (سلغریان)، حکام عیونی بحرین، حکام عدن و ملوک هرمز پرداخته شد. فصل چهارم به عصر اعتلای کیش اختصاص یافت که در آن به تشکیل دولت خانه‌ی کیش و روابط اقتصادی سلغریان و خاندان طیبی پرداخته شد. در فصل پنجم اقتصاد کیش مورد بررسی قرار گرفت که در آن علاوه بر کشاورزی به نقش جزیره کیش به عنوان مرکز ترانزیت کالاهای بازرگانی در دوره رونق آن پرداخته شد. فصل ششم به جزیره خارک و نقش آن در تحولات سیاسی اقتصادی خلیج فارس در فرایند زمانی مورد نظر این پژوهش اختصاص یافت. باید اذعان نمود که اطلاعات گردآوری شده می‌دهد که نقش و برجستگی جزیره کیش در فرایند تحولات سیاسی و اقتصادی حوزه خلیج فارس در دوره تاریخی مورد پژوهش، بیش از جزیره خارک بوده و بر این اساس مشاهده می‌شود که در این پایان نامه مرکز ثقل تحلیل‌ها بر بیان و معرفی جایگاه سیاسی و اقتصادی جزیره کیش مبتنی بوده است.

شناسایی منابع و مأخذ:

الف- منابع دست اول

۱- تجزیه الامصار و تزحیه الاعصار (تاریخ و صاف):

نویسنده‌ی این کتاب شهاب الدین یا شرف الدین عبدالله بن عزالدین فضل الله شیرازی ملقب به و صاف الحضرة در سال ۶۶۳ هـ. ق. در شیراز به دنیا آمد. و صاف در دستگاه دیوانی خواجه صدر الدین احمد خالدی زنجانی و خواجه رشید الدین فضل الله همدانی دارای مقام بود دوره های غازان و اولجایتو از معاریف و مشاهیر دربار ایلخانی به شمار می‌رفت. در تاریخ و صاف ذکر نکات تاریخی فدای صنایع لفظی و معنوی شده است. تاریخ و صاف را در روش تاریخ نگاری می توان پیرو تاریخ جهانگشای جوینی دانست و حتی در سبک و شیوه نیز بدان نظر داشته است ولی افراط و غلو نویسنده در عبارت پردازی و کثرت استعمال لغات و کلمات پیچیده این کتاب را در نزد اهل نظر در مرتبه مجالس نویسی و مجلس گویهای قدیم قرار داده است. این کتاب مشتمل بر وقایع تاریخی از سال های ۷۲۸-۶۵۶ هـ. ق. است. و صاف در نوشتن این کتاب از آثار جوینی و خواجه رشید الدین فضل همدانی و اسناد و مدارک رسمی دیگر از جمله اسناد و مدارک دیوانی و از گفته‌های گواهانی که شاهد عینی رویدادهای تاریخی بوده‌اند استفاده کرده است. کتاب در پنج بخش ترتیب یافته است. بخش نخست آن شامل وقایع حکومت خان‌های بزرگ از جمله قویبلای قآن و تیمور قآن و تاریخ ایلخانان تا سال ۶۸۳ هـ. ق. است. بخش دوم مربوط به تاریخ فارس است از تسخیر آن سرزمین توسط سلجوقیان تا سال ۶۹۱ هـ. ق. بخش سوم، دنباله‌ی تاریخ ایلخانان ایران است تا در گذشت غازان خان، بخش چهارم، وقایع حکومت اولجایتو خان را در بر دارد و بخش پنجم مشتمل است بر شرح وقایع حکومت اولجایتو و ابوسعید بهادر. مطالب تاریخ و صاف برای مطالعه‌ی سرگذشت، حکومت های محلی که تحت نظارت ایلخانان بوده اند، از جمله حکام فارس، ملوک شبانکاره، ملوک هرموز و جزایر خلیج فارس یکی از منابع ارزش است. در این کتاب وقایع مربوط به تاریخ کیش در سه مقطع زمانی، حاکمیت ملوک بنی قیصر، اتابکان فارس و خاندان طیبی به رشته تحریر در آمده است.

۲- شیراز نامه:

این کتاب در ردیف کتب تواریخ محلی قرار دارد. نویسنده آن، ابوالعباس احمد بن ابی الخیر زرکوب شیرازی ملقب به معین و فخرالدین، یکی از دانشمندان قرن هشتم هجری است. وی با شاه ابواسحاق اینجو معاصر بوده است. این کتاب وقایع شیراز را تا ۷۴۴ ه. ق دنبال کرده و در ضمن آن اشاراتی به بوبهیان، سلجوقیان، سلغریان، مغولان و آل اینجو دارد. از مندرجات آن چنین برمی آید که اغلب نقاط فارس را گردش کرده و سفری هم به بغداد رفته است و شیرازنامه را به سبک کتابی به نام بغداد نامه تالیف نموده است که مشتمل بر خصوصیات و مزایای شیراز و نشان دادن مقام علمی و عرفانی این سرزمین از نقطه نظر محفل و مزار علما و عرفاء می باشد. قسمت عمده ای از مطالب کتاب، برگرفته از تاریخ وصاف است، مؤلف چند صفحه ای از کتاب خود را به طور مختصر به ملک الاسلام طیبی و فرزندش عزالدین اختصاص داده است که حاوی نکات مهمی درباره ی خاندان طیبی می باشد. مؤلف شیرازنامه در پایان به سادات و عرفای شیرازی می پردازد.

۳- مجمع الانساب:

محمد بن علی بن محمد بن شبانکاره ای از شعرا و نویسندگان قرن هشتم هجری است. در سال ۶۷۹ ه. ق. در ولایت شبانکاره فارس متولد شد و مانند فخر بناکتی به شاعری و شعرگویی پرداخت. در ایام وزارت خواجه غیاث الدین در سال ۷۳۳ ه. ق. یعنی سه سال قبل از درگذشت سلطان ابوسعید ایلخان، شروع به تألیف مجمع الانساب کرده و آن را در سال ۷۳۶ ه. ق. به پایان رسانید و برای تقدیم به سلطان ابوسعید، کتاب را در اختیار خواجه غیاث الدین قرار داد. لیکن قبل از آنکه خواجه غیاث الدین کتاب را به عرض سلطان برساند، ابوسعید در گذشت. با کشته شدن خواجه غیاث الدین، کتاب مجمع الانساب، در غارت ربع رشیدی از بین رفت و بار دیگر آن را در ۷۴۳ ه. ق. تألیف نمود. قسمت هایی از کتاب که مربوط به اتابکان فارس و ملوک هرموز می باشد، حاوی اطلاعات ارزشمند تاریخی است، به خصوص در قسمت ملوک هرموز از اختلاف و درگیری میان فرزندان و نوه های ملک الاسلام طیبی و بر افتادن آنها به دست قطب الدین تهمتن حاکم هرموز و تصرف جزیره ی کیش، شرح کاملی آورده است.

۴- منتخب التواریخ:

این کتاب از معین الدین نظنزی است و وقایع عمومی عالم را از زمان هبوط آدم تا مرگ تیمور یعنی تا سال ۸۰۷ ه. ق. در بر می‌گیرد، قسمتی از این کتاب مربوط به ملوک ایران جنوبی معاصر مغول مانند ملوک هرموز و خاندان طیبی حاکم در جزیره ی کیش است. این کتاب در سال ۸۱۶ ه. ق. به نام میرزا اسکندر بن عمر شیخ بن تیمور به نگارش درآمد، ولی وقتی در سال ۸۱۷ ه. ق. شاهرخ، میرزا اسکندر را برانداخت مؤلف ناگزیر آن را به نام شاهرخ تالیف نمود، او که کتابش را در شیراز نوشته است، اطلاعات منحصر به فردی درباره ایران جنوبی می‌دهد.

۵- صفة بلاد الیمن و مکة و بعض الحجاز المسماة:

نویسنده‌ی کتاب ابن مجاور است که تبار ایرانی داشته او این کتاب را در سال ۶۲۶ ه. ق. تألیف نموده و محتوای آن موضوعات تاریخی، جغرافیایی و زندگی اجتماعی غرب و جنوب شبه جزیره ی عربستان در قرن هفتم هجری است. این کتاب اطلاعات زیادی، راجع به جزیره ی کیش وضعیت سیاسی حاکم بر جزیره در دوران ملوک بنی قیصر، اقتصاد، اوضاع اجتماعی، بافت قومیتی، روابط تجاری و سیاسی جزیره با هند و درگیری ملوک بنی قیصر، با حاکمان عدن برای کنترل تجارت دریایی، دارد. و یکی از منابع با ارزش مطالعاتی برای شناخت وضعیت اولیه ی کیش در دوران بنی قیصر می باشد. این کتاب برای اولین بار در سال ۱۹۵۱ میلادی به تصحیح و تحشیه اوسکر لوفگرین در لیدن به چاپ رسید. ولی تاکنون به فارسی ترجمه نشده است.

۶- نزه المشتاق فی اختراق الافاق:

این کتاب از محمد بن محمد بن عبدالله بن ادریسی است. ادریسی در سال ۴۹۳ ه. ق. / ۱۱۰۰ م. در مراکش به دنیا آمد و پس از دوران تحصیل به شهر کوردوبا (قرطبه) اسپانیا رفت و از آنجا سفرهایش را به شهرهای اسپانیا آغاز کرد، سپس به مصر و کشورهای شرق عربی رفت. راجر دوم پادشاه سیسیل وی را در سال ۵۳۳ ه. ق. به سیسیل فرا خواند و تا پایان عمر در این شهر زندگی کرد و کتاب نزه المشتاق خود را به نام راجر دوم تالیف کرد. او ۱۵ سال به جمع آوری مطالب این کتاب پرداخت. نزه المشتاق به بررسی اقالیم هفت گانه ی جهان می پردازد. در این کتاب از منابع جغرافیایی العجائب مسعودی، اشکال العالم جیهانی، مسالک و ممالک ابن خردادبه،

صوره الارض ابن حوقل و برخی دیگر از منابع جغرافیایی اسلامی و یونانی استفاده کرده است علاوه بر آن در کتاب از تجربیات خود بر مبنای سفرهایش هم بهره برده است. این کتاب توضیحاتی هر چند مختصر درباره ی حکام مستقر در کیش و وضعیت جغرافیایی آن دارد، گرچه اشتباهات در مورد موقعیت جغرافیایی کیش دارد ولی این کتاب از تألیفاتی است که همزمان با ملوک بنی قیصر به رشته تحریر در آمده است. ادیسی این جزیره نام ایرانی آن یعنی کیش را به کار برده است. و از واژه های عربی قیس استفاده نکرده است.

۷- فارسنامه ابن بلخی:

همین اندازه معلوم است که نویسنده ی کتاب ایرانی است، و اطلاعات دیگری از او در دست نیست. وی در زمان سلطنت سلطان محمد سلجوقی فرزند ملکشاه سلجوقی (۵۱۱-۴۹۸ ه. ق.) به اتفاق خمارتکین والی پارس، در آن ولایت به سمت مستوفی منصوب شد. ابن بلخی در فارسنامه از آثار نویسندگان بزرگ ایران از جمله طبری و حمزه اصفهانی استفاده کرده است. فارسنامه به دو قسمت تقسیم می شود.

قسمت اول: شرح سلاطین سلسله های قبل از اسلام و قسمت دوم درباره ی جغرافیای فارس است. در این قسمت به تفصیل از شهرها، رودها، دریاچه ها، قلعه ها، مسافت های بین شهرها، قصبات و نحوه ی دریافت مالیات ها بحث شده است، در این کتاب درباره جایگزینی کیش به عنوان یک کانون تجاری جدید بعد از سیراف، اشاره ای هم دارد.

۸- سفرنامه ابن بطوطه

نویسنده ی این کتاب، ابو عبدالله طنجه ای (۷۷۹-۷۰۳) جهانگرد معروف عرب در طنجه به دنیا آمد. در سال ۷۲۵ ه. ق. به عزم سیاحت، مولد خود را ترک گفت و قریب بیست و نه سال در مسافرت بود. در این مدت طولانی، شمال آفریقا، مصر، شام، حجاز، عراق، ایران، یمن، بحرین، ترکستان، ماورالنهر و قسمتی از هند و چین و جاوه و مراکز آفریقا را سیاحت کرد و مقارن حکومت آل مظفر و خاندان اینجو به فارس رسید. او در طی این مسافرت با عده ی زیادی از بزرگان، امرا و دانشمندان سرزمین های نامبرده ملاقات کرد. ابن بطوطه که در اواخر حکومت قطب الدین تهمتن دوم از ملوک هرموز، دیداری از جزایر هرموز و کیش داشته است، شرح

مختصری از جزیره ی کیش و اعراب ساکن در آن نوشته است، وی درباره صید صدف و مروارید مطالبی دارد که حائز اهمیت است.

ب- تحقیقات معاصر:

۱- خلیج فارس:

تألیف سر آرنولد ویلسن، مؤلف یک افسر انگلیسی است که در نیمه دوم قرن نوزدهم نمایندگی دولت متبوع خود (انگلستان) را در خلیج فارس و بخصوص سواحل ایرانی آن را بر عهده داشته است. این کتاب تقریباً تاریخ عمومی خلیج فارس از زمانهای قدیم تا اوایل قرن بیستم میلادی است. این کتاب به علت اینکه اولین اثر کلاسیک معاصر است در مورد تاریخ خلیج فارس دارای اهمیت فراوانی است. بخصوص در مورد جزیره کیش اطلاعات زیادی به خوانند می دهد. هر چند مؤلف در این کتاب گاهی اوقات دیدگاههای خود را در نگارش تاریخ دخالت داده است و سعی در توجیه اعمال اروپاییان بویژه دولت انگلستان در خلیج فارس را داشته است.

۲- مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس:

این کتاب تألیف عباس اقبال آشتیانی، مورخ مشهوری است که دانش فراوانی در مورد تاریخ ایران دارد. کتاب در سال ۱۳۱۶ش در پاریس تألیف شده است. و مزیت بزرگ آن این است که به منابع عربی و خارجی که در ایران در دسترس نبوده دسترسی داشته و از آنها بهره گرفته است. تحولات جزایر را به شکل مختصر بررسی کرده است. به تاریخ مختصر خلیج فارس یعنی سواحل و جزایر آن پرداخته است. هر چند این کتاب از جامعیت برخوردار نیست و اطلاعات مختصری تا قبل ز ورود استعمار در اختیار خواننده قرار می دهد، اما در مورد تاریخ جزایر در زمان نزدیک به ورود استعمارگران به خلیج فارس اطلاعات مناسبی دارد.

۱-۱. پیدایش خلیج فارس و زمین شناسی :

از چند میلیارد سال پیش که سطح زمین سرد شد و حالت خشکی و دریا به خود گرفت قاره‌ها به صورت صفحه‌هایی در روی مواد زیر پوسته در حال لغزیدن و حرکت بودند و شکل آنها تغییر می‌کرد. از حدود ۲۵ تا ۳۸ میلیون سال پیش به تقریب دریای تیس که بین مجموعه خشکیهای جنوب و شمال قرار داشت کم‌کم از بین رفت و قاره هندوستان از جنوب به طرف شمال آمد و به آسیا پیوست و در اثر فشار آن کوه‌های هیمالیا به وجود آمد و شبه جزیره عربستان هم از آفریقا جدا شد و به سوی شمال شرقی حرکت و به ایران پیوست و در اثر فشار آن کوه‌های زاگرس پدیدار شد، و خلیج فارس شکل گرفت^۱.

خلیج فارس یک حوزه‌ی تکنوتیک مربوط به دوران پلیوسن (اواخر دوران سوم) زمین شناسی می‌باشد که شکل ظاهری و وضع کف دریا و جهت محور آن بشدت زیر تأثیر حرکات تکنونیک قرار داشته است. توپوگرافی (پست و بلندی) فلات ایران و جزیره‌های کناره ایران در پی چین‌های عمیق زاگروس و با میل شمال غربی به جنوب شرقی بوجود آمده و منطقه عربستان در نتیجه حرکات ملایم ترکتونیک یا به عبارت دیگر چینهای پلیو-پلیتوکن و گسل‌ها و گنبد‌های نمکی که روی تشکیلات غربی تر شمالی جنوبی قرار گرفته ایجاد شده است و از این رو در سراسر خلیج فارس اثر چینهای زاگروس و عربستان مشاهده می‌گردد.^۲

خلیج فارس در هنگام پدید آمدن وسعتی به مراتب بیشتر از امروز داشته است و تمام سرزمینهای اطراف و جلگه‌ها و دشتها و حتی ارتفاعات مجاور خود از جمله بوشهر، برازجان، بهبهان، شیراز تا کوه‌های زاگرس و قسمتهای زیادی از جلگه بین النهرین را تا اواخر دوران سوم زمین شناسی پوشانده است.^۳ خلیج فارس در منطقه‌ای فرو رفته که در جنوب آن فلاتی لم یزرع و در شمال آن

۱ - علی اکبر محمودیان ، نام خلیج فارس و تاریخ، از مجموعه‌ی مقالات همایش حماسه‌ی قم و هرمز ، بندرعباس، میراث مکتوب، ۱۳۸۴ ش، (به نقل از Colins Atlas of the word 1988 London).

۲ - عبدالرضا امیر ابراهیمی، خلیج فارس، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی، بی تا، ص ۱۱.

۳ - سید جعفر حمیدی، "زمان شناسی تاریخی خلیج فارس"، مجموعه مقالات سمینار بررسی مسائل خلیج فارس، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت خارجه، ۱۳۶۸ ش، ص ۲۳۲.

فلات دیگر با نمایی از کوهپایه‌های زاگرس قرار گرفته است که آبهای دجله و فرات و کارون و چند رودخانه کوچک و بزرگ، کم آب و پر آب، شمال را به خود می‌پذیرد.^۱

کرانه‌های شمالی و خاوری خلیج کوهستانی و اکثر شیب آنها تند بوده و از چند رشته کوه متوالی که همه موازی با کرانه می‌باشند تشکیل می‌یابد و ارتفاعات آنها هر قدر که از کرانه به طرف داخله زمین دور می‌شوند بیشتر شده اکثر در مواقع هوای روشن از مسافت دور دیده می‌شوند. این رشته‌ها از یکدیگر به وسیله دره‌هایی و یا کم و وسیع مجزا هستند و دشتهای پستی که مانند کمربندی در دامنه‌ی این کوهها می‌باشند و رودخانه به آنها وارد نمیشود در تابستان خیلی گرم بوده و بنام گرمسیر شناخته شده‌اند. کرانه‌های جنوبی و باختری که کرانه‌های عربستان باشند بااستثنای قسمت شمال عمان خیلی پست بوده و در بعضی نقاط آن دارای تخته سنگهای زیر آبی است که از ۵۰۰ تا ۹۰ کیلومتر دورتر از کرانه در وسط دریا قرار دارد، و تقریباً تمام زمین کرانه، بیابان شن زار و قسمت عمده آن بدون سکنه است در نزدیکی بعضی دهات یا نقاطی که سکنه وجود دارد فقط زیاد یا کم نخلستان‌هایی دیده می‌شود.^۲

در بالای خلیج فارس زمینی پست رسوبی است که مصب رودخانه‌های جراحی، کارون و شط (دجله و فرات) میباشد و این قسمت از خلیج فارس به علت رسوباتی که رودخانه‌ها سالیانه وارد خلیج فارس میکنند بتدریج بالا می‌آید، در قسمت بالای خلیج فارس شوری آب آن بیش از شوری آب اقیانوس است.^۳

خلیج فارس، که ۲٪ از آب های سطح کره‌ی زمین را شامل میشود.^۴ محور ارتباط بین اروپا، افریقا، آسیای جنوبی و جنوب شرقی است و از نظر استراتژیک، در منطقه‌ی خاورمیانه، مهم-ترین مرکز ارتباطی این سه قاره است و بخشی از یک سیستم ارتباطی را، که دریای مدیترانه و سرخ و اقیانوس هند و کبیر و اطلس را به هم می‌پیوندد، تشکیل می‌دهد.^۵

۱ - نا صر تکمیل هما یون، "اسلام و تداوم نقش فرهنگی ایران در خلیج فارس" مقالات سمینار بررسی مسائل خلیج فارس، ۱۳۶۸ ش، ص ۱۷۸.

۲- غلامعلی با پندر، خلیج فارس، با یادداشت کاوه بیات، تهران، بنیاد موقوفات ایرج افشار یزدی، ۱۳۸۸ ش، ص ۳،

۳- با پندر، همان، ص ۴.

۴- محمدرضا حاقظ نیا، خلیج فارس و نقش استراتژیک تنگه هرمز، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۱، ش، ص ۱۶.

۵- همان، ص ۲۰.

۲-۱. محدوده جغرافیایی خلیج فارس:

خلیج فارس که شبیه یک دالان میباشد بین ۲۴ و ۳۰ درجه عرض شمالی و ۴۸ و ۵۰ درجه طول خاوری، واقع است. و از سمت شمال و شمال خاوری بکرانه‌های ایران و از خاور به خلیج عمان و از جنوب و باختر به شبه جزیره عربستان محدود می‌شود.^۱ خلیج فارس دارای ۱۰۰۰ کیلومتر درازا و ۲۰۰ تا ۳۰۰ کیلومتر پهنا و ۲۶۰۰۰ کیلومتر مربع است. هرچند برخی منابع رقم ۲۳۲۸۵۰ کیلومتر مربع را بیان کرده‌اند. لغت نامه دهخدا نیز رقم ۲۵۱۲۲۶ کیلومتر مربع را قید نموده است.^۲ خلیج فارس در شمار دریا‌های کم عمق جهان است. از قرار معلوم، بیشترین عمق این خلیج که ۹۲ متر تجاوز نمی‌کند در اطراف جزیره‌ی تنب بزرگ قرار دارد، کم‌ترین عمق این خلیج هم نزدیکی‌های مصب رودخانه اروند رود است که حدود ۲۵ متر عمق آن است، در حالیکه عمق دریای مکران در مقابل مسقط، که نزدیکترین موضع به خلیج فارس است، به ۲۲۲ متر می‌رسد، ضمناً عمق آب از شمال ایران به سمت جنوب یعنی سواحل عربی به تدریج کم می‌شود و به حدود ۲۵ متر می‌رسد.^۳

نکته دیگری که به این بحث اضافه می‌شود اینکه: «طبق تحقیقات راولینسون خاک ساحل شمالی یعنی بخشی از آن که اتصال به خاک خوزستان و عراق دارد، در هر سال بیش از ۵۶ متر در آبهای خلیج پیش می‌رود و به این حساب در هر شصت سال چیزی بیش از ۳۲۰۰ متر از وسعت آبهای خلیج فارس کم شده برخاکهای خوزستان و عراق اضافه می‌گردد. به هر حال چن حدس می‌زنند که در مدت هر سه هزار سال، یکصد و پنجاه کیلومتر بستر خاکی سواحل این خلیج گسترش پیدا کرده و گنجایش آبهای آن کمتر می‌شود تا به جایی که شاید در ظرف چند هزار سال آینده، صحنه کنونی خلیج فارس به سرزمین شنزار وسیعی مبدل گردد و فاصله‌ی امروزی شبه جزیره‌ی عربستان با اراضی فلات ایران به کلی از میان برود.»^۴

۱ - بایندر، همان، ص ۳.

۲ - برای مقایسه به این منابع رجوع شود: گیتاشناسی کشورها، تهران، انتشارات گیتاشناسی ۱۳۶۲ش، احمد اقتداری، خلیج فارس، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، چاپ اول، ۱۳۴۵ش، ص ۳. عبدالرا امیر ابراهیمی، همان کتاب، ص ۵. اسماعیل رائین، دریانوردی ایرانیان، بدون ناشر، جلد اول، ۱۳۵۶ش، ص ۶۲.

۳ - منوچهر طبیب، سفر در ایران (۱)، تهران، کتاب خورشید، چاپ اول، ۱۳۸۵ش، ص ۳۲.

۴ - صادق نشأت، تاریخ سیاسی خلیج فارس، تهران، شرکت کانون نسبی کتاب، ۱۳۴۵ش، ص ۲۳-۲۲.

۱-۳. همسایگان خلیج فارس:

بخش شمال و شمال شرقی خلیج فارس را تماماً سواحل ایران پوشانده است. طول مرزهای ایران در خلیج فارس از «اروندرو» تا «بندرعباس» ۱۲۵۹ کیلومتر است. در منتهی‌الیه شمالی خلیج فارس کشور عراق قرار دارد. اروندرود بخشی از حد فاصل بین عراق و ایران را تشکیل می‌دهد. ساحل عراق در خلیج فارس حداکثر به ۸۰ کیلومتر می‌رسد. بعد از عراق کشور کویت است که ۶۰ کیلومتر از ساحل خلیج فارس را به خود اختصاص داده است. در حد فاصل کشور کویت و عربستان منطقه بیطرفی بطول ۷۲ کیلومتر وجود دارد که از سال (۱۹۶۵ م) طبق قراردادی بین دو کشور تقسیم شده است. حدود ۴۰۰ کیلومتر از سواحل خلیج فارس جزء قلمرو عربستان سعودی است که در گذشته «احسا» خوانده می‌شد و ساحل غربی خلیج «سالوا» بخشی از آن است. ساحل شرقی «سالوا» را قطر با ۵۶۳ کیلومتر ساحل، تشکیل می‌دهد. بعد از قطر امارات متحده عربی متشکل از هفت شیخ نشین قرار دارد که بجز «فجیره» شش شیخ نشین دیگر آن در آبهای خلیج فارس واقع شده‌اند. بطور کلی خلیج فارس را هشت کشور ساحلی دربر گرفته است که در این میان ایران با طولانی‌ترین ساحل بیشترین جمعیت و کهن‌ترین تمدن در ساحل شمال آن واقع شده .

۱-۴. آب و هوای خلیج فارس:

اقلیم خلیج فارس خشک و نیمه حاره‌ای است و چون پیرامون آن را خشکی احاطه کرده است وضع این دریا اصولاً قاره‌ای به حساب می‌آید. آب و هوای خلیج فارس و جزایر آن خشک و نیمه استوایی است و دما در هنگام زمستان معتدل و در تابستان بسیار گرم و شرجی می‌باشد.^۱ بارندگی در خلیج فارس و سواحل آن بسیار کم است. گرچه بارندگی باران در سواحل ایران بیشتر از سواحل جنوبی آن است؛ با وجود این، متوسط ریزش جوئی بین ۱۲ تا ۴۴ سانتی متر است.^۲

^۱ - جغرافیای جزایر ایرانی خلیج فارس استان هرمزگان (کیش، هندورابی)، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۳ش، ص ۱۸

^۲ - حسین نوربخش، خلیج فارس و جزایر ایرانی، تهران، انتشارات سنایی، ۱۳۶۲ ش، ص ۲۱ .

بادهای گرم و سوزانی که از شبه جزیره‌ی عربستان می‌وزد، باعث شده است که قسمت عمده‌ی رطوبت خلیج فارس از بین برود و شرایط آب و هوایی آن را مانند سرزمین‌های عربستان، مصر و سودان نماید. گرچه آب و هوا در فصل زمستان ملایم است؛ ولی در فصل تابستان، گرم و گاهی سوزان و آمیخته با رطوبت طاقت فرسا است.^۱

آب و هوای خلیج فارس و جزایر آن دارای دو فصل می‌باشند: فصل تابستان که بسیار گرم و طولانی است و از ابتدا یا نیمه‌ی فروردین ماه شروع می‌شود و تا اواخر آبان ماه همچنان ادامه دارد. بقیه‌ی ایام سال، که شامل ماه‌های آذر، دی، بهمن و اسفند می‌شود، هوا تقریباً پاییزی است که نه سرد و نه گرم می‌باشد.^۲

با توجه به ریزش پایین جوئی و نبود رودخانه‌های دائمی در جنوب خلیج فارس، پوشش گیاهی در جنوب آن بسیار فقیر است؛ ولی نواحی شمالی آن به علت وجود رودخانه‌ها و بارندگی نسبتاً خوب، نسبت به جنوب آن پوشش گیاهی خوبی دارد.^۳ علاوه بر این، در سواحل شمالی تنوع در نوع درختان و گیاهان بیشتر است که این امر بر جزایر شمالی هم تاثیر گذار بوده، چنانچه جزایر شمالی در طول تاریخ آبادتر از جزایر جنوبی بوده و همواره محل تجمعات انسانی برای زندگی و تجارت بوده‌اند.

۱-۵. رودها و بنادر خلیج فارس:

رودهای که به خلیج فارس می‌پیوندند، غالباً از نواحی خشک می‌گذرند و مواد آویزان زیادی به بستر خود به خلیج می‌برند، اندازه بیش روی خاک را در آب هر سال ۵۰ متر تخمین زده‌اند.^۴ رودهای که به خلیج فارس می‌ریزند منابع عمده آب شیرین خلیج فارس عمدتاً از آنها تأمین می‌شود. مهمترین و پرآب‌ترین آنها عبارتند از: اروند رود، کارون، کرخه، دیاله، زاب، جراحی، مند، دالکی و میناب.^۵

۱- جغرافیای کامل ایران، گروه مؤلفین، تهران، چاپ و نشر ایران، جلد اول، ۱۳۶۶ش، ص ۵۶.

۲- نوربخش، همان، ص ۲۱.

۳- همایون الهی، خلیج فارس و مسائل آن، تهران، قومس، چاپ نهم، ۱۳۸۶ش، ص ۱۰.

۴- رضا حسین میرزا طاهری، "حفاظت محیط زیست در خلیج فارس"، مجموعه مقالات سمینار بررسی مسائل خلیج فارس، ۱۳۶۸ش، ۶۸۲.

۵- ایرج افشارسیستانی، جزیره‌ی هندرابی و دریای پارس، تهران، بی‌نا، ۱۳۷۱ش، ص ۲۹.

بندرهای مهم‌ترین بندرهای خلیج فارس عبارتند: بندر امام خمینی، ماهشهر، دیلم، گناوه، ریگ، بوشهر، طاهری، عسلویه، بندرلنگه، عباسی، بصره، کویت، رأس الخیمه، شارجه، دبی، ابو ظبی و دوحه.

۱-۶. جزایر مهم ایرانی خلیج فارس:

در خلیج فارس ۱۳۰ جزیره ی بزرگ و کوچک قرار دارد که بزرگترین آنها، از لحاظ وسعت، جزیره ی قشم است که در حدود ۱۱۵ کیلومتر طول و بین ۱۰ تا ۳۵ کیلومتر عرض دارد. پس از قشم، جزیره ی بویان و بحرین، بزرگترین جزایر این منطقه هستند.^۱

این جزایر دنباله‌ی رشته کوه های ساحلی هستند که به دریا کشیده شده و قسمت های مرتفع آن از آب بیرون مانده است. بقیه‌ی بدنه‌ی کوه‌ها که در زیر آب مستور می‌باشند، سکو و صخره‌های زیر آبی یا فلات قاره‌ی^۲ جزایر را تشکیل می‌دهند.^۳

جزایر خلیج فارس، بعد از تشکیل کوه‌های آلپ و دنباله‌ی آن؛ یعنی البرز و زاگرس در ایران، و تشکیل خلیج فارس در اواسط دوران سوم زمین شناسی، بین دوره‌های «ائوسین» و «میوسین» ۳۰ میلیون سال پیش سر از آب بیرون کرده‌اند.^۴

جزایر شمالی و جنوبی خلیج فارس با همدیگر متفاوتند و علاوه بر آن در یک زمان واحد شکل نگرفته‌اند. از نظر زمین شناسی این جزایر از دو منشأ مختلف به وجود آمده‌اند:

۱- جزایر طاق‌دیس: که منشأ آنها رشته های جنوبی زاگرس است. دنباله‌ی ناهمواری‌های زاگرس در خلیج فارس موجب شده تا برخی از طاق‌دیس‌های آن، که سر از آب به در آورده‌اند، جزایر مختلف ایران را در خلیج فارس تشکیل دهند.

۲- جزایر گنبد نمکی: که منشأ زمین ساختی داشته، دارای رسوبات نمکی و معادن مختلف دیگر مانند گوگرد و خاک^۵ سرخ در جزیره ی هرمز هستند. این جزایر «گنبد نمکی» از نظر شرایط

۱- بیژن اسدی، خلیج فارس و مسائل آن، تهران، سمت، ۱۳۸۱ ش، صص ۱۴-۱۵.
۲- فلات قاره یا سکوی ساحلی به قسمتی از بستر دریا گفته می‌شود که با شیب ملایمی درآب جلو رفته و چون به عمق تقریبی ۲۰۰ متری می‌رسد به تندی به قعر دریا یا اقیانوس که ۴الی ۵ هزار متر عمق دارد پیش می‌رود. (اسدی، همان، پی نوشت

ص ۹)

۳- نوربخش، همان، ص ۱۲.

۴- همان، ص ۱۲